

Expanze povrchnosti

Pavel Trejbal

Souhrn: *Tato esej je pokusem o pohled zvenčí na současnou společnost a sociální tlaky, kterým je vystaven každý jedinec. Na motivy Marcuseho knihy „Jednorozměrný člověk“ se snaží o analýzu moderní konzumní společnosti v souvislostech současné doby. Odhaluje nepravé potřeby, které jsou nástrojem systému, potlačujícím v nás samotných další rozměry – možnost prohlédnout přes zlaté mříže naší blahobytné nesvobody. Porovnává pohled člověka na svět v minulosti a současnosti, mimo jiné i na umělecké tvorbě. Přináší také několik odvážných představ o šancích na rozboření současné společenské reality.*

Klíčová slova: *Jednorozměrné myšlení, konzumní společnost, odcizení, transcendence, potřeby pravé, potřeby nepravé*

Následující řádky budou hlavně o lidech. O tom, s čím se každé novorozeně v průběhu života na této planetě setká, ať se narodí kdekoli. O pokrytectví, přátelství, hrách, bezmoci, síle, marnosti. O mužích a ženách, o práci, vztazích, namlouvání i o smrti. Cílem je dostat se skutečně až na k podstatě a pojmenovat věci takové, jaké jsou, bez ohledu na to, jaké bychom je chtěli nebo měli vidět. Společnost se v průběhu staletí mění, ale člověk zůstává vždy stejný. K tomu, abychom mohli psát o člověku jaký je, je však třeba pochopit společnost, ve které žije. Nevadí, že ji nechápe on sám, ale při pohledu zvenčí máme naději pochopit ji alespoň my.

V naší rozvinuté technické společnosti převládá pohodlná, bezkonfliktní, demokratická nesvoboda, jež je znakem technického pokroku (1). Je vyvážena iluzí blahobytu a uspokojení potřeb, které jsou však z valné většiny produktem reklamy a spotřebního průmyslu a s našimi reálnými potřebami nemají nic společného. V současné společnosti (alespoň v naší euroamerické civilizaci) nejsou kontrasty tak zřetelné a je třeba konstatovat, že stav věcí většiny lidí zcela vyhovuje a pokud něco pociťují jako křivdu, pak v souladu se systémem obrátí svůj hněv na konkrétního člověka či politika, kterého jim masmédia ukáží a přilepí na něho nálepkou "špatný". Pojmy jako "svoboda", "rovnost", "demokracie" či "mír" jsou používány tak často a vytrvale, že již dávno ztratily svůj původní význam a používají se jako zaklínadla systému, jako něco, za co se má bojovat, co znamená existenci každého z nás, ale co vlastně nikdo není schopen přesně definovat nebo se dva lidé neshodnou na tom, co to vlastně znamená. Odborná obec tento pojem označuje za tzv. „devalvací pojmů“. Došlo ke ztotožnění člověka se systémem. Nikoliv s ideologií, ale se spotřebou jako životním stylem.

Konzumní chování oslabuje racionální uvažování a vede k podřízení. Projevuje se v nepravých potřebách, které nám diktují ničivé společenské síly. Výsledkem je euforie v neštěstí. Sociální kontrola je zakotvena v potřebách, které sama vytvořila. Do této kategorie patří většina převládajících nepravých potřeb, jako například uvolňovat se v souhlase s reklamou, těšit se, oddávat se tomu co druzí, konzumovat, nenávidět a milovat to, co milují a nenávidí druzí (2). Otázkou ovšem zůstává, jak mohou individua tyto nepravé potřeby od pravých rozeznat a zdali jsou toho vůbec schopna. Pokud se jim autonomie neumožňuje, pokud jsou (až do hloubky svých pudů) indoktrinována a manipulována, nemůže se jejich odpověď na tuto otázku chápat jako jejich vlastní. Proto si ani žádný tribunál nemůže činit nárok rozhodovat o tom, jaké potřeby by se rozvíjet a uspokojovat měly (3).

1 MARCUSE, H.: Jednorozměrný člověk, str. 32

2 Tamtéž, str. 34

3 Tamtéž, str. 35

Agresivita společnosti v podstatě zcela znemožňuje jednotlivci ve své soukromé sféře samostatně a bez neustálých zásahů zvenčí zformulovat své vlastní myšlenky, názor na svět a vyjasnit si své místo v něm. Ať se zeptáte kohokoliv na jeho názor na libovolnou věc, dozvíte se s devadesátiprocentní pravděpodobností jeho "přejatý" názor, zprostředkovaný tiskem, televizí či jiným médiem, který dostal již hotový včetně argumentů a je s ním spokojen. Stejně tak je to s představou o úspěchu, o tom, co je slast (řídit drahé auto, zahraniční dovolená). Všechny tyto hodnoty jsou v souladu s veřejným míněním a obecným měřítkem hodnot diktovaným společností. Toto je jednorozměrné myšlení a chování, v němž jsou ideje, snahy a cíle, které svým obsahem transcendují existující univerzum řeči a jednání, buď odpuzovány nebo redukovány na pojmy tohoto univerza. Jsou nově určovány racionalitou daného systému a jeho kvantitativním rozsahem (1).

Charakteristickým znakem rozvinuté industriální společnosti je, že aktivně potlačuje ty potřeby, které touží po osvobození – osvobození také od toho, co je snesitelné, výhodné a pohodlné – zatímco nadbytečné podporuje a dává prostor ničivé moci a potlačující funkci společnosti. Sociální kontrola si při tom vynucuje mohutnější potřebu výroby a spotřeby zbytečných věcí; potřebou otupující práce tam, kde již není skutečně nutná; potřebu uchovávat takové klamné svobody jako volnou soutěž při předepsaných cenách, svobodný tisk, který je sám sobě cenzorem, svobodnou volbu mezi značkovým zbožím a zařízením (2).

Většina lidí od svého narození až do smrti vyplňuje svůj život prací pro společnost, kde přejímá roli zástupných šroubků v soukolí pracovního procesu a volným časem stráveným opět přesně dle všudypřítomných přání a požadavků společnosti, které jsou nám podsouvány jako naše potřeby a prestižní záležitosti, které pokud nedodržíme, tak nás ostatní členové společnosti zařadí do nižších vrstev společenského žebříčku, než ve kterých reálně jsme. Prastarý lidský pud "vytahování se" je povýšen na normu a je nepochopitelnou naivitou nekoupit si to, na co mám a neukazovat to ostatním. Měřítko, jak vypadáme v očích ostatních, kteří na nás koukají přes konzumní dogma společnosti, je klíčovým měřítkem subjektivního sebehodnocení téměř každého z nás a především měřítkem ceny jednotlivce jako sexuálního partnera, což je z biologického hlediska určující.

Každý z nás vystaven ohromným tlakům na uniformitu jedince jak vzhledově a chováním, tak především z hlediska vnitřního duševního světa. Pocit sdílení pravdy a pohledu na svět je jedním z nejsilnějších pozitivních pocitů a proto je jen velmi malá motivace hledat jinou pravdu než je nám předkládána a než vyznává většina. Ve jménu obecně tolerovaných aktů bezohlednosti je beztrestný jakýkoliv zásah do soukromí jednotlivce, kdy jednatel nesdílí s davem jeho nadšení např. pro hluk: hřmící motorkář naprosto nechápe, že by mohl existovat člověk, který nejenže si za své peníze nekoupí motorku ani auto, ale dokonce mu vadí řev motorů.

1 MARCUSE, H: Jednorozměrný člověk, str. 39

2 Tamtéž, str. 36

Takto jednorozměrná ovšem nebyla společnost vždy. Proces její přeměny byl velice neostrý a probíhal v drobných krocích. Pokud ovšem srovnáme náš současný svět s naší (byť nedávnou) historií, můžeme tento posun spatřit. Například různé formy transcendence v podobě filozofie nebo umění dříve obsahovali rozpor s okolním světem. Stávaly se individuálním zážitkem jedince, nezávislým na okolní společnosti, byly jeho oduševním majetkem a zdrojem rozporů, které plodily další myšlenky a nutily jedince uvažovat o základních otázkách jeho existence v tomto světě. Jestliže ovšem v dnešní době masové komunikační prostředky směřují umění, politiku, náboženství a filozofii harmonicky a často nenápadně s komerčními sděleními, převádějí tak tyto domény kultury na jejich společného jmenovatele – na formu zboží (1). Velmi markantní je tento fenomén například v duševním životě literárních postav. Oproti současným hrdinům byl totiž svět jejich předchůdců jistě zaostalým, předtechnickým světem, světem, který neměl při pohledu na nerovnost a bídu špatné svědomí a v němž ještě práce znamenala osudové neštěstí – avšak také světem, v němž ještě nebyly člověk a příroda organizovány jako věc a prostředek.. V lyrice a próze této předtechnické kultury je obsažen rytmus lidí, kteří se toulají či jezdí v kočárech, mají čas přemýšlet a radost z přemýšlení, čas na něco se dívat, něco chtít a vyprávět o tom (2). Tento romantický svět byl protknut bídou, tvrdou prací a špinou, ty však byly opět pozadím veškerého potěšení a radosti (3). Osamělost, ona podmínka, která individuu propůjčila možnost stát proti své společnosti a mimo ni, se stala technicky nemožnou (4).

Této myšlence lze oponovat faktem, že v současném době je nám umění (včetně toho původního) přístupné v mnohem širší formě – Shakespeare i Platón se objevují v paperbackové podobě téměř i na novinových stáncích a množství nových titulů, které na objednávku píší bezejmenní populističtí pisálci se den ode dne zvyšuje. Ale to jen potvrzuje uvedenou domněnku, protože se umění tímto krokem stává namísto odcizení pouhou součástí společenské reality. Odpadá rozdíl mezi vysokým a nízkým uměním, rozhodujícím se stává počet kladných ohlasů z davu, zmanipulovaným mediálními silami. Myšlenka, odcizení a hluboký individuální prožitek mizí někde hluboko v pozadí. Umělecké dílo je redukováno na výrobek. Armády průměrných pak vynášejí na světlo modly současné jednorozměrné civilizace (Harry Potter), zašlapávajíce přitom do země velikány, na kterých rostla lidská kultura.

Expanze povrchnosti, spotřeby a tlaků na jednotlivce proniká všemi formami spolupráce, společenského života a zábavy až do samého středu soukromé sféry a prakticky vyřadila možnost té izolace, v níž může individuum, odkázáno samo na sebe, myslet, klást otázky a nalézat odpovědi (5). Tento druh soukromé sféry - jediná podmínka, která může dát na základě uspokojených životních potřeb smysl svobodě a nezávislosti myšlení - se již dávno stala nejdražším zbožím, přístupným jen pro ty nejbohatší (kteří jej ovšem nevyužívají). Prakticky veškeré síly jednotlivce jsou po celý život vázány na udržení existence a spotřebního způsobu života a to včetně volného času. Na samostatné, časově náročné aktivity, které by nepřinášely okamžitý zisk, v životě člověka nezbývá místo.

1 MARCUSE, H.: Jednorozměrný člověk, str. 67

2 Tamtéž, str. 68

3 Tamtéž, str. 76

4 Tamtéž, str. 75

5 Tamtéž, str 182

Pro duševně kreativní práci musíme mít volnou disponibilní energii, která není kanalizována do obstarávání zboží a služeb, jež individuum uspokojují, ale zároveň ho činí neschopným dosáhnout vlastní existence, neschopným postihnout možnosti, které jsou tímto uspokojováním potlačovány (1). Je tedy víceméně degradován na ekonomického otroka, který po celý svůj život dělá něco, co by mohl úplně stejně dělat někdo jiný, ať již člověk nebo třeba i stroj. Pod tlakem společnosti člověk v drtivé většině tráví i svůj volný čas přesně definovaným způsobem a v souladu se společenskými trendy. Vynořuje se tedy otázka, zda toto je skutečný, plnohodnotný a neopakovatelný život, jedinečný dar, který jsme prožili v souladu s našimi nejniternějšími sny a přáními nebo zda to bylo otroctví, ve kterém jsme si za celou dobu neměli čas ani odvahu přiznat, co bychom vlastně chtěli, kdybychom nechtěli to, co máme chtít.

Skutečně demokratickou se může stát společnost pouze odbouráním masové demokracie, tedy pokud se společnosti podaří úspěšně obnovit výsady soukromé sféry každého z nás tím, že ji zajistí pro všechny a u každého jednotlivce ji ochrání (2). Argument, že většině současný stav vyhovuje, neobstojí v okamžiku, kdy si přiznáme, kdo ta většina je. Pokud většina nepřemýšlí a degraduje se na poslouchající zvířata, která obrazně jen "žerou" co se jim podá, pak také ničím jiným není. A nic na tom nemění fakt, že s pocitem jedinečnosti si každé zvíře vybere škatulku image, postojů a své identity i odpovídajícího oblečení, slovníku a vystupování, kterou společnost nabízí jako mnoho variant existence pro celý život. Skutečná podstata existence je pochopení a kreativita. A již pouhý fakt, že opakování naučeného je v naší společnosti povýšeno nad objevování nového a jakékoliv myšlenky, které nejsou v relaci s obecnými pravdami jsou ztracovány již v zárodku, svědčí o tom, že doba temna ještě dávno neskončila, jen už tolik nebolí. Přesněji řečeno, tu zvířecí konzumní a naparující se většinu to nebolí, protože netuší, že žije zcela zbytečný život a jejich duši upsali "děblu" již ve chvíli, kdy se narodili. Protože do smrti neprocitnou a nebudou nikdy sami sebou, snad pouze na pudové úrovni, kde ovšem není nijak zvlášť o co stát. To ale nic nemění na tom, že jsou spokojeni, protože přebírat hotové a žít ze dne na den v relativním blahobytu v souladu se systémem je to nejjednodušší.

Stupeň, v němž je obyvatelstvu dovoleno rušit mír tam, kde ještě mír a klid existuje, být nepříjemným a hyzdit věci, prosakovat familiárností a terorizovat bezohledností, budí obavy. A to proto, že vyjadřuje zákonitě, ba organizované úsilí o neuznání odvěkých práv bližního, o znemožnění autonomie dokonce v malé, vyhrazené sféře existence. Ve vysoce rozvinutých zemích se stává stále větší část obyvatelstva jedním ohromným publikem, které není ani tak v zajetí totálního režimu, jako spíše v zajetí bezuzdnosti občanů, jejichž média zábavy a povznášení nutí jiné, aby se nechali ovlivňovat jejich zvuky, pohledy a pachy. Může společnost, která není schopna ochránit soukromé bytí individua v jeho vlastních čtyřech stěnách, právem tvrdit, že si individua váží a že je společností svobodnou? K dosažení autonomie jsou nutné podmínky a masivní socializace začíná doma. Naše společnost ve svých skrytých kořenech žádné jiné svobody jednotlivce kromě těch, které jsou identické se "svobodami" společnosti neuznává (3).

1 MARCUSE, H: Jednorozměrný člověk, str. 182

2 Tamtéž, str. 182

3 Tamtéž, str. 183

Existuje ovšem nějaký prostředek, který by dokázal narušit naši jednorozměrnou společnost? Marcuse shlíží poměrně skepticky na eventualitu, kdy se lidstvo probudí a prohlédne svůj sebedestruktivní systém konzumu a zotročování. Souhlasím s tím, že je to v této fázi vývoje společnosti prakticky nemožné. Vidí ovšem jakousi šanci v lidech, kteří ještě nejsou její plnohodnotnou součástí a jednají účelově: Pod konzervativní lidovou bází se nachází substrát psanců a autsajdrů – vykořisťování a pronásledování příslušníci jiných ras a jiných barev, nezaměstnaní a práce neschopní. Ti existují za hranicemi demokratického procesu. Jejich opozice zasahuje systém z vnějšku a není tedy odchylkou od systému, je elementární silou, znásilňující pravidla hry a odhalující ji tak jako hru falešnou. Fakt, že začali odmítat účastnit se hry, může být faktem označujícím začátek konce jedné periody. Nic nesevřčí pro to, že to bude konec dobrý (1). Osobně považuji i tuto variantu za silně nepravděpodobnou, jelikož systém je schopen kombinací síly a ústupků konvertovat i tyto duše směrem k jednorozměrnému myšlení. Jedinou silou, která by tento systém byla podle mého názoru schopna narušit je snad jen katastrofa globálních rozměrů.

1 MARCUSE, H: Jednorozměrný člověk, str. 189

Pavel Trejbal

Expansion of Superficiality

Summary: This essay is an attempt to present insight into contemporary society and social pressure directed towards human individuals from without. Intention is to analyze modern consumer society in the context of present time in a way inspired by Marcuse, particularly his book 'One-Dimensional Man'. Essay reveals false needs as a system instruments serving to suppress other dimensions in us - especially ability to look through the golden cage of our wealthy lack of freedom. Essay compares world-views of the present times with the past ones, i.e. in the sphere of the art creation. It suggests a few of high-spirited views on re-construction of the present social reality.

Key words: One-dimensional thinking, consumer society, alienation, transcendency, true and false needs